

فصل‌نامه علمی پژوهش‌نامه تاریخ اسلام
سال یازدهم، شماره چهل و سوم، پاییز ۱۴۰۰
مقاله پژوهشی، صفحات ۶۹-۸۸

تأثیر گمرک بر وضع اقتصادی کرمانشاه از دوره صفوی تا پایان دوره قاجار

فریبرز مدارایی^۱
محمد محمودپور^۲
قنبرعلی رودگر^۳

چکیده

سیاست‌های اقتصادی ایران در ابتدای قرن نوزدهم موجب گسترش تجارت خارجی شد. پس از آن گمرکات مرزی به یکی از منابع مهم درآمد کشور تبدیل شد. به نظر می‌رسد با رونق گمرکات مرزی، کرمانشاه نیز به سبب قرار گرفتن در مسیر تجاری منتهی به عثمانی، توسعه یافته باشد. پرسش پژوهش حاضر این است که گمرک مرزی چه تأثیری در وضع اقتصادی کرمانشاه از دوره صفوی تا پایان دوره قاجار داشته است؟ این پژوهش با تکیه بر منابع اسنادی و کتابخانه‌ای به‌ویژه با استناد به سفرنامه‌ها، خاطرات و اسناد با رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که گمرک مرزی در بازه زمانی مورد پژوهش تأثیر چندانی در بهبود وضع اقتصادی کرمانشاه نداشته است. کرمانشاه در دوره صفوی و پس از آن به سبب همجواری با عثمانی درگیر جنگ بود و به تبع آن وضع اقتصادی نامناسبی داشت. اقتصاد کرمانشاه در زمان سلطنت کریم‌خان زند و حکمرانی الله‌قلی‌خان زنگنه رو به رشد نهاد. با این حال گمرک کرمانشاه در زمان قاجار نیز به سبب وقوع جنگ جهانی اول و قحطی و بیماری ناشی از آن تأثیر چندانی در بهبود وضع اقتصادی آن منطقه نداشته است.

کلیدواژه‌ها: الله‌قلی‌خان زنگنه، تاریخ اقتصادی، کرمانشاه، گمرک.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

fmodaraei@gmail.com

۲. استادیار گروه جغرافیای تاریخی، بنیاد دایره المعارف اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

m.mahmoudpour@rch.ac.ir

۳. استادیار گروه آموزش الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. gh.roodgar@cfu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۰۰/۰۶/۲۵ تاریخ پذیرش: ۰۰/۰۹/۰۷

The impact of customs on the economic situation of Kermanshah from the Safavid period to the end of the Qajar period

Fariborz Modaraie¹
Mohammad Mahmoudpour²
Ghanbar Ali Roudgar³

Abstract

The economic policies of Iran in the early nineteenth century led to the expansion of foreign trade. After that border customs became one of the important sources of income for the country. It seems that by the prosperity of border customs, Kermanshah was also developed due to being on the trade route leading to the Ottoman. The question of the present study is what was the influence of the border customs on the economic situation of Kermanshah from the Safavid period to the end of the Qajar period? This research has been done with a descriptive-analytical approach based on documentary and library sources, especially travelogues, memoirs, and documents. The findings of the research indicate that the border customs did not have much effect on improving the economic situation of Kermanshah during the research period. Kermanshah was involved in the war due to its proximity to the Ottomans during the Safavid period which resulted in an unfavorable economic situation. The economy of Kermanshah grew during the reign of Karim Khan Zand and the rule of Allahqoli Khan Zanganeh. However, Kermanshah customs during the Qajar period did not have much effect on the economic situation prosperity of that region due to the First World War, the famine and the diseases it brought.

Keywords: Allahqoli Khan Zanganeh, Economic history, Customs, Kermanshah.

1. PhD student of Islamic nations history and civilization, Islamic Azad University Science and research branch, Tehran, Iran. fmodaraei@gmail.com
2. Assistant professor, Department of Historical geography, Islamic encyclopedia foundation, Tehran, Iran (Corresponding author). m.mahmoudpour@rch.ac.ir
3. Assistant professor, Department of Theological education, University of Farhangian, Tehran, Iran. gh.roodgar@cfu.ac.ir

درآمد

واژه گمرک از ریشه لاتینی «کومرسیوم»^۱ گرفته شده است. کلمه «کومرس»^۲ در زبان های فرانسوی و انگلیسی به معنی تجارت و مبادله کالا است. ترکان عثمانی کلمه گمرک را از واژه یونانی نوین کومرکی که تلفظ یونانی کومرکس است گرفته و کومرک^۳ گفته اند. بعدها این واژه تبدیل به گومروک^۴ شد و در زبان ترکی رواج یافته است (هادی، ۱۰). گمرک یکی از اصلی ترین منابع مالی و اقتصادی هر دولت است. مبادله اجناس بین مناطق مختلف و فراهم کردن امنیت مسیر برای تجار و بازرگانان مهم ترین وظیفه گمرک بوده است. این وضعیت در دوره قاجار در مراکز که دارای گمرک بودند، بیشتر به چشم می خورد. دفتر گمرک کرمانشاه از مهم ترین نقاط مرزی در غرب ایران محسوب می شد (ثواقب و همکاران، ۱). کرمانشاه مرکز ترانزیتی مهمی در مسیر تجاری بین عراق و ایران و همچنین محل تجمع زائرانی بود که از کربلا و نجف به آنجا می رفتند (فلور^۵، شهر و منطقه کرمانشاه، ۱۵). این ویژگی کرمانشاه را به یکی از قطب های مهم تجاری کشور تبدیل کرد و موجب شد تا دولت ایران، گمرک غرب را از همدان به کرمانشاه انتقال دهد.

کرمانشاه از یک جهت به مرکز مهم تبادلات تجاری با دولت های اروپایی و عثمانی و از جهتی دیگر به مرکز توجه اقتصادی در داخل کشور بدل شد. از همان زمان که ارتباط با اروپا، بازارهای بغداد را توسعه داد؛ مسیر کرمانشاه، یکی از مناسب ترین راه های عرضه و صدور کالا به ایران بود (اوبن، ۳۴). قرار گرفتن مسیر کرمانشاه به عنوان راه اصلی کشور موجب شد تا این جاده درآمدهایی برای آن منطقه داشته باشد که حمل و نقل و عوارض راهداری یکی از درآمدهای آن محسوب می شد. کرمانشاه

1. Comercium.
2. Commerce.
3. Kumruk.
4. Gumruk.
5. Floor.

جزو شهرهایی بود که در دوره قاجار عوارض راهداری به آن تعلق می‌گرفت (فلور، جستارها، ۲۰۳). در میان عوارض داخلی، عوارض راهداری که از کاروان‌ها گرفته می‌شد، اهمیت بیشتری داشت. این عوارض فقط به شهرهای کرمانشاه، کاشان، توپسرکان، قزوین، زنجان، کردستان، خوی، اصفهان، کرمان و تبریز تعلق می‌گرفت (اولیویه، ۲۰۲). افزون‌بر عوارض راهداری، عوارض گمرکی نیز از کاروان‌ها گرفته می‌شد. عوارض گمرکی شهرهای بوشهر، بندرعباس، مشهد، استرآباد، بروجرد، شیراز، دو و نیم درصد، و عوارض گمرکی شهرهای یزد، رشت، پنج تا ده درصد بود (فلور، جستارها، ۲۰۳). در کرمانشاه عوارضی به نام «عوارض هوایی» نیز وجود داشت که از صادرات و واردات گرفته می‌شد. به صورتی که رابینو (گزارشی از بازرگانی...، ۲۴) در گزارشی در این مورد می‌نویسد: «در ۱۹۰۴م هنوز فرماندار شهر (کرمانشاه) این عوارض را به مقدار هر ۱۲ بار، یک قران دریافت می‌کرد».

درآمد اصلی ایالت کرمانشاه از گمرک کالاهایی وارداتی و صادراتی از بغداد به ایران و برعکس، تأمین می‌شد (دمرگان، ۱۱۸). بازرگانان برای ترخیص کالاهایشان جهت صادرات و واردات باید حق گمرکی می‌پرداختند. به علاوه عوارض راه زواری که از نواحی شرقی، به شهر مقدس کربلا می‌رفتند و از دروازه‌های زاگرس عبور می‌کردند، موجب رشد اقتصادی منطقه می‌شد. فووریه (۱۷۷) نقل می‌کند: «کرمانشاه محل فرود همه کالاهایی است که از بغداد می‌رسد و همه زائرانی که به کربلا می‌روند. شمار این زائرین هر سال به یکصد هزار نفر می‌رسد و تجارت بین ایران و بغداد نیز رونق دارد». با توجه به مطالب پیش گفته، هدف پژوهش حاضر پاسخ به این سؤال است که گمرک چه تأثیری در وضع اقتصادی کرمانشاه از دوره صفوی تا پایان دوره قاجار داشته است؟

پیشینه پژوهش

تحقیقات کمی در مورد گمرک کرمانشاه در بازه زمانی دوره صفویه تا پایان قاجار انجام شده و پژوهش‌های صورت گرفته بیشتر درباره گمرکات کل کشور است. برای

نمونه کتابی با عنوان شهر و منطقه کرمانشاه در سال‌های ۱۸۰۰ - ۱۹۴۵ از ویلیام فلور در سال ۲۰۱۸ در هفت فصل چاپ شده است و مؤلف صرفاً در بخشی از فصل سوم کوتاه و اجمالی به وضع گمرک کرمانشاه اشاره کرده است. سعیدی‌نیا (۱۳۸۸ش)، تحقیقی با عنوان «تحولات تاریخی گمرک ایران و رونق اقتصادی در دوره قاجاریه» انجام داد که ابتدا به بررسی پیشینه گمرک پرداخته سپس تحولات گمرک را در آغاز قرن ۱۳ / ۱۹ با روی کار آمدن سلسله قاجاریه مورد بررسی قرار داده است. احسان‌خواه و همکاران (۱۳۹۸ش)، در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر روابط خارجی بر تحولات اقتصادی کرمانشاهان در دوره قاجار»، به طور کلی به بررسی تحولات اقتصادی این ایالت در پیوند با روابط خارجی در یکی از مهم‌ترین ادوار تاریخ ایران پرداخته‌اند. ثواقب و همکاران (۱۳۹۸ش)، در مقاله‌ای با عنوان «تأثیرات جنگ جهانی اول بر وضعیت گمرک کرمانشاه (بررسی اسنادی)» به تحلیل پیامدهای جنگ جهانی اول در گمرکات کرمانشاه پرداخته‌اند. یافته‌های پژوهش آنها نشان می‌دهد که امور گمرکات در کرمانشاه از اوایل دوره قاجار سیر ترقی و پیشرفت داشته است؛ اما بعد از جنگ جهانی اول وقفه‌ای در این روند به وجود آمد. بررسی پژوهش‌های مرتبط با وضعیت اقتصادی کرمانشاه، نشان می‌دهد که در این زمینه تحقیقات کلی انجام گرفته است و تحقیقی به صورت جزئی برای بررسی گمرک و تأثیر آن بر وضع اقتصادی کرمانشاه انجام نشده است.

وضع اقتصادی کرمانشاه در دوره صفویه

اقتصاد ایران قبل از حکومت صفوی، شکوفایی چندانی نداشت و با مرگ شاهرخ تیموری، اداره کشور به هم ریخت و قدرت بین قبایل تقسیم شد و این وضع پیامدی جز خرابی شهرها و اقتصاد کشور نداشت. در چنین وضعی قبایل درگیر در جنگ نیز به مردم فقیر برای گرفتن مالیات فشار می‌آوردند (نویدی، ۲۹). شیوه مالیات‌گیری دوره تیموری از عوامل رکود اقتصادی آنها و موجب نارضایتی اقتصادی مردم شده بود (اخضری و کجباف، ۳۶).

حکومت صفوی سرآغاز عصر تازه‌ای در حیات اقتصادی ایران بود؛ دوره‌ای که

استقلال ایران بر اساس مذهب رسمی و نظام اداری متمرکز تأمین شد. شبکه گسترده‌ای از کاروانسراها در مسیرهای تجاری پدید آمد و رونق نسبی بازرگانی فراهم شد. کشاورزان به تولید انواع محصولات زراعی پرداختند. گسترش تولید موجب رشد شهرنشینی و گاه صادرات کالاهای تولیدی داخل شد. آغاز دوره صفویان، برخلاف رشد و پیشرفت بیشتر شهرهای ایران، کرمانشاه به دلیل همسایگی با عثمانی همچنان مرکز درگیری بود و به‌ویژه در ابتدای دوره صفوی، فرصت و امکان رشد نداشته است. تا پایان دوره شاه‌عباس این جنگ‌ها ادامه داشته و کرمانشاه بارها میان متخاصمین چرخیده است. دلیل دیگر عدم رشد اقتصادی کرمانشاه در آن زمان، هماهنگ نبودن حکام محلی همچون کلهر با دولت مرکزی بود (غفاری، ۱۰۰؛ تتوی، ۵۱۹). به دلیل روابط خصمانه اروپائیان با عثمانی، سیاحان اروپایی از مسیر خلیج فارس یا روسیه به ایران می‌آمده و گذر آنها به کرمانشاه نمی‌افتاده مگر سیاحانی مانند تاورنیه و دلاواله که در کسوت بازرگان به ایران آمدند. از این رو اطلاع چندانی درباره کرمانشاه آن دوره در سفرنامه‌های خارجی وجود ندارد. توصیف تاورنیه از مطبوع، دلپذیر بودن و میوه‌های گوارای کرمانشاه (تاورنیه، ۲۹۰)، نشان از پیشرفت وضعیت اقتصادی کرمانشاه در زمان شاه‌عباس دارد. هم‌زمانی به قدرت رسیدن بزرگان ایل زنگنه به‌ویژه شیخ علی‌خان زنگنه در مناصب قدرت و انعقاد عهدنامه زهاب (۱۰۶۹) برای پایان دادن به درگیری‌های ایران و عثمانی، موجب فراهم شدن امنیت و رشد اقتصادی کرمانشاه شد (ثواقب و زکیئی، ۴). پس از پایان حکومت صفوی به دست اشرف افغان، ایران به صحنه درگیری تبدیل شد و کرمانشاه نیز به تبع آن، به دلایلی از جمله بی‌کفایتی حکمرانان محلی و حملات ترک و افغان، متحمل ضرر و زیان فراوانی شد (کاوه‌ای هرسینی، ۳۰).

وضع اقتصادی کرمانشاه در دوره افشار و زند

ایران بعد از پایان دوره حکومت صفوی در سال ۱۱۳۵ به میدان درگیری بین بازماندگان صفوی و حکمرانان محلی تبدیل شد و به این ترتیب فرصتی برای دشمنان به‌وجود آمد تا بخش‌هایی از غرب ایران را به تصرف خود درآورند. در این اوضاع

کرمانشاه نیز، همانند انتهای دوره حکومت صفوی، درگیر جنگ بود و قدرت و نفوذ نادرشاه نیز با آنکه توانست رویه‌هایی از نظم و امنیت را بر این شهر حکم فرما کند اما به دلیل درگیری‌های بی‌خاتمه با عثمانی این شهر نتوانست به رونق اقتصادی برسد. افزون بر آن مالیات‌های گزاف و سنگین نیز در عدم رونق اقتصادی کرمانشاه مؤثر بود. ژان اوتر، سیاح فرانسوی که در خلال سال‌های حکومت نادری ۱۷۲۹م/۱۱۴۲ به کرمانشاه آمده بود، تصویری گویا از وضع اقتصادی ساکنان این منطقه بدست داده است. او با یکی از اهالی که از ستم مأموران مالیاتی دستگاه نادری به ستوه آمده بود، برخورد کرد که تمام اثاثیه و لوازم خانه و حتی لباس‌هایش را مأموران مالیاتی دولت نادری برده بودند و او دیگر توان پرداخت مالیات نداشت. او حتی حاضر بود که تنها دخترش را از فرط فقر و بدبختی در ازای دریافت مبلغی پول بفروشد (اوتر، ۱۸۱). توصیفات ارائه شده توسط اوتر فرانسوی از اوضاع اقتصادی ساکنین، حاکی از آن است که سطح رفاه و معیشت در این ایالت وخیم بوده است.

بعد از مرگ نادرشاه افشار، کرمانشاه که به سبب داشتن قلعه و توپخانه نادری، اهمیت دوچندانی یافته بود، همانند زمان افشاریه مورد تاخت و تاز قرار گرفت و خسارت زیادی متحمل شد. این خرابی‌ها تا برقراری حکومت کریم‌خان زند (حک. ۱۱۶۳-۱۱۹۳)، ادامه داشت. با روی کار آمدن الله قلی‌خان زنگنه (حک. ۱۱۷۶-۱۱۹۹)، کرمانشاهان به دو علت، اول روش حکومت کریم‌خان زند که در صلح و امنیت و رفاه خلاصه می‌شد و دوم حکمرانی درست خان زنگنه، به شکوه اقتصادی بیشتر از قبل بازگشت (کشتمند و ویسی قلعه‌گلینه، ۷). در زمان حکمرانی الله قلی‌خان زنگنه هم‌زمان با دوره ثبات زندیه، توقف جنگ بین ایران و عثمانی نیز در بهبود اوضاع اقتصادی اثرگذار بود. الله قلی‌خان زنگنه حدود ۲۳ سال باثبات بر کرمانشاه حکمرانی کرد و امنیت، عمران و آبادانی تا سال‌های پایانی حکومت زندیه و آغاز قاجاریه در کرمانشاه ادامه داشت (محمدی کلهر، ۱۹۲).

وضع اقتصادی کرمانشاه در دوره قاجار

کرمانشاه در دوره قاجار نوسانات فراوانی داشت که به سبب آن گاهی در اوج و گاهی در رکود اقتصادی بود. در زمان محمدعلی میرزا دولتشاه طی سال‌های ۱۲۳۷-۱۲۲۱، شهر مجدداً رشد کرد و فعالیت‌های عمرانی انجام گرفت و پایه تشکیل کرمانشاه جدید در زمان حکمرانی این شاهزاده رقم خورد. مهم‌ترین دلیل اهمیت کرمانشاه آن است که قسمت اعظم بازرگانی عثمانی و ایران از طریق آن انجام می‌شد (هالینگبری، ۴۰۴). اما بعد از فوت دولتشاه، کرمانشاه طی سی سال یعنی به فاصله سال‌های ۱۲۶۴-۱۲۳۷، دورانی از رکود را در زمان حاکمان بعدی تجربه کرد تا اینکه با شروع دوره ناصری و روی کار آمدن شاهزاده امامقلی میرزای عمادالدوله (حک. ۱۲۹۲-۱۲۶۸)، اصلاحات سیاسی-اقتصادی و فعالیت‌های عمرانی جدید این شهر آغاز شد. وی با رسیدن به حکومت، فعالیت‌های زمان پدرش را دنبال کرد و از همان ابتدا به تعمیر و بازسازی اماکن و بناها، تعمیر راه‌ها و کاروانسراهای قدیمی، بازسازی زمین‌های متروک و املاک مخروبه و احداث ساختارهای جدید شهری اقدام کرد. آن دوره در مقایسه با سال‌های قبل از آن از امنیت و رفاه بیشتری برخوردار بود و زمینه بهبود وضع اقتصادی و توان مالی فراهم شده بود. به طوری که در سایه این نظم و امنیت ارتباطات تجاری و اقتصادی گسترش پیدا کرد و حمل و نقل کالاها و اجناس متعدد که قابل خرید و فروش بودند شکل مهم‌تری پیدا کرد. بیشترین محصولات اقتصادی این ایالت در زمینه‌های کشاورزی، دامداری، صنایع دستی و فراورده‌های تولیدی به بازار مصرف ارائه می‌شد، در واقع کرمانشاه شاهد رشد و توسعه مجدد بود که با نگاهی به آمار و ارقام در زمینه‌های گوناگون مانند تعداد جمعیت، میزان مالیات و اوضاع اقتصادی می‌توان این موضوع را دریافت. عمادالدوله فرزندان خود را برای نظارت بر نظم و ایجاد رفاه در شهرهای کوچکتر گمارد. پس از دوره حکمرانی عمادالدوله، رکود سیاسی بر کرمانشاه حکمفرما شد (زارعی و حیدری باباکمال، ۱۲۱). در آن دوره عوامل مهمی مانند عزل و نصب پیاپی حاکمان و حکومت کوتاه مدت هرکدام از شاهزادگان بر این ایالت، وقوع شورش‌های پیاپی، نارضایتی مردم، هجوم آفت‌ها، بیماری‌ها، قحطی، گرسنگی و مانند

اینها همگی موجب کوچ اجباری اهالی از منطقه شد و ایالت کاملاً در مرحله‌ای از نابسامانی و هلاکت افتاد. در مرحله دوم پادشاهی ناصرالدین‌شاه کرمانشاه از ثبات نسبی برخوردار نبود. هرچند که با بهبود روابط ایران و عثمانی، تجارت با بغداد نیز برقرار و تا حدی رونق اقتصادی به شهر کرمانشاه برگشت (کاوه‌ای هرسینی، ۱۳۳۶).

به‌طور کلی کرمانشاه در زمان قاجار نوسانات اقتصادی بسیاری را تجربه کرد، به‌این ترتیب که در زمان حکمرانی حکامی چون دولتشاه، عمادالدوله و فرزندان، کرمانشاه رشد کرد و در اوج قرار داشت و در زمان‌های دیگر به‌سبب عواملی چون بیماری، قحطی و مانند اینها دچار رکود اقتصادی شده بود.

گمرک کرمانشاه

ایران از گذشته تشکیلات منظم گمرکی داشت و حقوق گمرکی هم یکی از قدیم‌ترین انواع مالیات معمول بود که با گذشت زمان مطابق با اوضاع، روش و مقررات آن نیز تغییر کرد (سعیدی‌نیا، ۱۰۴). صفویان سیاست گمرکی مستقلی داشتند که طبق آن، از کالاهایی که از مرزهای شمالی وارد می‌شد، حقوق گمرکی کامل می‌گرفتند، ولی از کالاهایی که از راه خلیج فارس وارد می‌شد به نسبت بهای کالا حقوق گمرکی دریافت می‌کردند و آن را «فرضه» می‌نامیدند (یکتایی، ۳۶). در دوره افشار و زند هم از سوی دولت به گمرکات توجه شد (سعیدی‌نیا، ۱۱۰). به‌دنبال تحولات ابتدای قرن نوزدهم و انقلاب صنعتی، گمرک در دوره قاجار تغییرات اساسی پیدا کرد. تجارت جهانی و رقابت کشورها برای به‌دست آوردن بازارهای جدید، قاجار را در وضعیت جدیدی از روابط بین‌الملل قرار داد. به‌ویژه در دوره فتحعلی‌شاه قاجار تغییراتی در امور اقتصادی و روابط تجاری به‌وجود آمد (مستوفی، ۱۳۹).

گمرک کرمانشاه در اواخر سلطنت محمدشاه (حک. ۱۲۵۰-۱۲۶۴)، در سال ۱۲۰۸ش احداث شد و در کاروانسرای مقابل شهرداری و در محدوده ساختمان حکومتی شروع به کار کرد. مدتی بعد در شمال شهر، ساختمان گمرک احداث شد. این ساختمان بزرگ سه در ورودی داشت که در کنار هر در، دکه‌هایی برای نظارت بر امر

ورود و خروج کالا وجود داشت. افزون‌بر کرمانشاه، در شهرهای تابع آن همچون قصرشیرین و کرند نیز تشکیلات گمرک به‌وجود آمد (سلطانی، ۵۴۹).

کرمانشاه از زمان‌های دور مرکز تجاری مهمی در شبکه بازرگانی زمینی محسوب می‌شد و اجناس تجاری مناطقی مانند چین و آسیای جنوب شرقی به‌واسطه آن به مقصد بازارهای اروپا ارسال می‌شد. روش تولید اقتصادی کرمانشاه در قرن ۱۳ همچون دیگر شهرهای ایران، پیشاسرمایه‌داری و بر اساس نظام ارباب رعیتی بود. به همین جهت شهرها، مکان تجارت داخلی و دربردارنده نطفه تجارت خارجی بودند، درحالی‌که روستاها همچنان به شیوه‌های کهن متکی بودند (حسامیان، ۳۸).

بهبود تجارت خارجی در قرن ۱۹م/۱۳۱۸، شهر کرمانشاه را به یکی از مراکز تجاری بین دو کشور ایران و عثمانی تبدیل کرد. گمرک کرمانشاه از نظر درآمدی پس از بوشهر قرار داشت و در بیشتر مواقع به‌عنوان تضمین ارزی دولت برای پرداخت دیون دولت بریتانیا در نظر گرفته می‌شد (عیسوی، ۱۱۲).

ارتباط با اروپا، بازارهای بغداد را گسترش داد و پس از آن مسیر کرمانشاه بهترین مسیر برای مبادله کالا با شهر بغداد بود به‌صورتی که بعضی اوقات تا بیست هزار حیوان بارکش در عرض یک ماه از چهل کاروانسرای شهر عبور می‌کردند (اوبن، ۳۳۹). به همین سبب در دوره قاجار، گمرک غرب کشور از همدان به کرمانشاه انتقال یافت. درواقع راه تجاری تهران-همدان-کرمانشاه-بغداد یکی از پنج مسیر اصلی تجارت ایران در عصر قاجار بود (چریکف، ۱۸۷). طول این راه ۵۲۰ مایل بود و ۳۵ روز زمان نیاز بود تا اجناس به مقصد برسند (عیسوی، ۲۳۹). پس از دولت‌شاه و در دوره ناصری، فرزند او به نام امام‌قلی میرزای عمادالدوله (حک. ۱۲۶۷-۱۲۹۳)، حاکم شهر شد و کرمانشاه به‌سبب تجارت با بغداد دوباره از نظر اقتصادی بهبود پیدا کرد و از نظر فعالیت‌های عمرانی نیز در زمان ۲۵ سال حکومتش ساختمان‌های متعددی را بنا کرد (بیگلری، ۹۳).

واردات و صادرات از طریق گمرک کرمانشاه

کرمانشاه به واسطه دفاتر گمرکی اش در شهرهای تابعه، قسمت مهمی از ارتباطات تجاری با عثمانی و بغداد در مرزهای غربی را پوشش می‌داد. در نمودار لیتن از دفاتر گمرک، مدیریت کرمانشاه دارای ادارات و محل‌های گمرکی بدین شرح بوده است: ۱. کرمانشاه شامل محل‌های گمرکی قروه، کرد، هارون‌آباد، ماهیدشت، سیاه کمر، همدان؛ ۲. سنه (سنندج) شامل سقز، بانه، مریوان، جوانرود و ۳. قصرشیرین شامل ذهاب، تنگاب، سرپل، قلعه سبز، گیلان غرب و ایوان بود (لیتن، ۱۸۲).

کرمانشاه مانند شهرهای دیگر از جمله تبریز، شیراز و رشت از مراکز مهم گمرکی ایران به شمار می‌رفت (فووریه، ۱۷۵). اجناس بسیاری مانند پارچه‌های نخی انگلیسی یا هندی، قند فرانسوی، سیگار و دخانیات ترکیه و آبجوه‌های دانمارکی، قلع، مینا آلات، محصولات پشمی و پنبه‌ای، مخمل، اطلس، دارو و رنگ از راه کرمانشاه وارد بازار ایران می‌شد. بر اساس اسناد تاریخی این اجناس عموماً در کشورهای انگلیس، آلمان، فرانسه و بلژیک تولید می‌شدند (گروته، ۹۷). به علاوه اجناسی همچون کبریت، دارچین، قند و شکر با قاطر و شتر از درب غربی گمرک از عثمانی وارد گمرک کرمانشاه شده و بعد از طی فرآیند گمرکی و دریافت عوارض از درب شمالی ترخیص می‌شده است (سلطانی، ۵۴۹). اجناسی همچون تریاک همدان، نپاوند و بروجرد، قالی و صمغ کردستان، کشمش و خشکبار ملایر و پشم و مازوج، در صورت نیاز گندم و برنج نیز از طریق کرمانشاه به بغداد صادر می‌شد (اوبن، ۳۴).

انواع مختلفی از گونه‌های فرش‌های دستی در دوره قاجار در شهرهای مختلف بافته می‌شد (بنجامین، ۳۸۵). به دنبال تولید بیشتر قالی و صادرات آن، قیمت پشم نیز بالا رفت و موجب شد تا عشایر از این موقعیت سود ببرند (سیف، ۱۴۱). کرزن (۷۰۷) در خصوص صادرات فرش چنین می‌نویسد: «فرش‌های کردی که در بازارهای استانبول و دیگر شهرهای بزرگ مشرق زمین هست، از این منطقه صادر می‌شود و آنها را زنان در چادر با هوای آزاد به کارگاه‌های خشن چوبی که بر کف زمین نصب می‌شد، می‌بافند». همچنین در سال‌های ۱۸۸۰م در گزارش رابینو (گزارشی از بازرگانی، ۲۰) آمده است:

«قالی بافی در کرمانشاه از اهمیت بسیاری برخوردار بوده و موجب افزایش ثروت این ایالت شده است». پس از قالی، تریاک ایران به دلیل داشتن مورفین و کیفیت بهتر، خریداران زیادی داشت حتی به چین هم فرستاده می شد. استقبال از تریاک کشور، موجب اهمیت پیدا کردن کشت آن در زمان قاجار شد (ناصرالدین شاه قاجار، ۹۲). علاوه بر فرش و تریاک، محصولات دیگری مانند دانه های فیروزه از مرز کرمانشاه به بغداد صادر می شد و اعراب پول مناسبی بابت آن می پرداختند و جزو کالاهای پرفروش آن منطقه به شمار می رفت (پولاک، ۳۸۷). صادرات محصولاتی مانند غلات، گردو، پشم و قالی با نقش ایرانی به ویژه طرح های کرمانشاهی با جلوه خاص خود در بغداد خواهان بسیاری داشت. به همین سبب اهمیت بازرگانی کرمانشاه با دیگر مراکز مهم بازرگانی ایران برابری می کرد (گروته، ۱۰۰).

بانک خارجی

تأسیس بانک خارجی در کرمانشاه یکی دیگر از آثار تغییرات اقتصادی بود. رابینو کارگزار معروف انگلیسی پس از ورود به کرمانشاه در سال ۱۹۰۲، از سوی آن کشور مسئول تأسیس اولین بانک شاهنشاهی در این ایالت بود که وظیفه آن، رسیدگی به امور مالی اداره های کرمانشاهان بود. در اسناد تاریخی آمده است، شریف الملک، کارگزار و رئیس اداره تذکره (جواز عبور) کرمانشاهان در ۱۵ رمضان ۱۳۲۴، معادل پانصد تومان برای تذکره به بانک داد و در مقابل آن رسید دریافت کرد. همچنین در همین سال، مخارج فروش تمبر دولتی به بانک واگذار شد. بانک علاوه بر دریافت و امضای قبوض بازرگانان، بسیاری از محصولات آنان را خریداری می کرد و به نام بانک به سایرین می فروخت. مشیرالدوله، وزیر امور خارجه وقت، از طریق تلگرافی از کارگزاری کرمانشاه درخواست کرده بود که تحقیقات خود را در مورد مکان و مساحت کامل بانک به عمل آورد و آن را در اختیار وزارتخانه قرار دهد. وزارت امور خارجه، طی تلگرافی، از حکومت کنگاور و کرمانشاه خواست تا برای تأمین امنیت بانک و همچنین برای حفاظت و حمل محموله بانک شاهنشاهی در راه اسدآباد و کنگاور نگهدارنده و در اختیار

بانک قرار دهد. به علاوه بانک شاهنشاهی موظف شد تا نسبت به پرداخت وام به مالکان در منطقه اقدام نماید. به این ترتیب همه امور مالی منطقه توسط این بانک انجام می شد و با شروع به کار این بانک جدای از مشکلات حاشیه ای آن، تغییرات چشمگیری در امور مالی، مالیاتی و پولی ایالت به وجود آمد (احسان خواه و همکاران، ۱۰).

اجاره گمرک

در زمان شاه سلیمان صفوی (۱۰۸۵/۱۶۷۴م) درآمد گمرکی کاهش یافت و به تقلید از اروپا، سیاست اجاره دادن گمرکخانه برقرار شد (یکتایی، ۳۹). گمرک و درآمدهای آن توسط حکام در زمان های مختلف در برابر مبلغی به افراد سپرده می شد (هادی، ۱۲). اجاره داران گمرکات از درآمد مناسبی بهره مند بودند (کرزن، ۵۶۶). اجاره بهای گمرک کرمانشاه در ابتدا بیست هزار قران بود که نشان از موقعیت ناهماهنگ اداری از جمله اداره گمرکات ایران در آن زمان داشت. این نوع سیاست گذاری سبب شیوع قاچاق اجناس و نیز افزایش تقلب در بین اجاره داران شده بود (سیف، ۳۲۱). با شروع به کار ژوزف نوز^۱ و همکارانش در امور گمرکات ایران، تحولات اساسی در اساس و قوانین آن به وجود آمد. از جمله اجاره دادن گمرک منحل شد و به صورت موقتی این کار در دو ایالت کرمانشاه و آذربایجان انجام گرفت. پس از گرفتن نتایج مثبت مانند افزایش درآمدهای کرمانشاه به بیش از ۱۰۰۰۰۰ قران، این قانون در سال بعد در همه ایالات و ولایات ایران انجام گرفت (انتنر، ۹۱؛ جمال زاده، ۱۳۱). رفته رفته گمرک کرمانشاه بهبود پیدا کرد تا جایی که در سال ۱۲۶۷ پریس کنسول وقت بریتانیا از رابینو (ولایات دارالمرز، ۲۰۶) نقل کرده است که در ایران کمتر شهری با وجود ظلم و تعدی حکام محلی و بدی و ناامنی جاده ها از لحاظ تجارت به رونق کرمانشاه می رسد. درآمدهای گمرک کرمانشاه در دوره قاجار سیر صعودی و نزولی داشت. برای مثال در زمان مشروطیت سالارالدوله برای رسیدن به قدرت، گمرک کرمانشاه را چپاول کرد و در زمان کمتر از بیست روز به اجبار و زور «مبلغ ۲۳ هزار و ۳۲۹ تومان» از درآمدهای

1. Joseph Naus.

گمرک کرمانشاه را گرفت و از آن برای تأمین هزینه‌های اردوی خود در راه فتح تهران خرج کرد (آذری یزدی، ۹۱).

گمرک کرمانشاه از اعتبارات ارزی مهم دولت به‌شمار می‌رفت و عایدات آن صرف بدهی‌های بریتانیا می‌شد. به این صورت که هر ماه سی هزار تومان از درآمد گمرک کرمانشاه به بانک شاهنشاهی واگذار می‌شد (بشیری، ۷۹). در زمان مظفرالدین شاه به‌سبب ازدیاد مخارج دربار و سفرهای خود شاه، کشور در شرایط وخیم مالی قرار داشت و چون فراهم کردن هزینه‌ها با درآمدهای داخل غیرممکن بود، دولت مجبور به گرفتن وام می‌شد که برای تضمین بازپرداخت آن، گمرک بندر بوشهر و کرمانشاه را نزد بانک شاهنشاهی به‌گرو می‌گذاشتند (عباسی، ۱۴۷).

مالیات تدفین اجساد

عبور مسیر عتبات عالیات از کرمانشاه موجب رونق اقتصادی این شهر در دوره قاجار شده بود. افزون‌بر عبور کاروان‌های تجاری و زیارتی، حمل جنازه از این مسیر به عتبات نیز مورد توجه بوده‌است (زارعی و حیدری باباکمال، ۱۰۹). هر ساله ده‌ها هزار جنازه به‌واسطه مرزهای ایران برای خاکسپاری در کنار مزار امامان معصوم علیهم‌السلام به آنجا فرستاده می‌شدند. پس از انجام معاینه، جواز دفن اخذ می‌کردند و سپس در خانقین نیز با پرداخت نیم لیره عوارض، مجوز تردد صادر می‌شد. برخی اوقات در گزارش‌ها به سوءاستفاده ترک‌ها، اعراب و کردهای مرزی اشاره شده‌است که آنان با استفاده از اوضاع موجود و همچنین عواطف زائران، از کسانی که می‌خواستند جنازه‌ها را به کربلا تشییع کنند، مالیات اضافه مطالبه می‌کردند. برای مثال اجساد که قرار بود در نزدیکی عتبات عالیات به خاک سپرده شوند، حتی زائران نیز مورد معاینه قرار می‌گرفتند و از هر شخص مبلغ ده پیاستر (عُروش / قُروش: نام پولی خاص در عثمانی) حق ورودی دریافت می‌کردند. بر اساس گزارش کارپرداز ایران در بغداد، در سال ۱۲۹۰، بیست‌هزار جنازه از ایران به عتبات عالیات فرستاده شد که طی آن ۱۲ قران در خانقین برای دفن در قبرستان‌های عمومی و در کربلا و نجف ۸ الی ۱۴ قران برای هر جسد اخذ

می‌کردند. این موضوع موجب شد تا با وجود انعقاد قرارداد بین دولتین در زمینه حمل اجساد و مالیات‌های آن، حمل اجساد به شکل قاچاق نیز انجام گیرد. درآمدهای کسب شده از ارسال وجوه شرعی برای علمای ساکن عتبات و ورود و خروج زوار از مسیر بین‌النهرین، به‌وضوح نشانگر اهمیت و جایگاه اقتصادی ایرانیان در رونق اقتصادی دولت عثمانی بود (احسان‌خواه و همکاران، ۱۴).

گمرک کرمانشاه از مشروطه تا جنگ جهانی اول

پس از مشروطه و تعصبات افراطی دسته‌های موافق و مخالف آن، اقتصاد و تجارت شهر کرمانشاه دچار دگرگونی و ضرر شد. در سال ۱۳۲۵ برابر با ۱۲۸۵ش، پس از صدور فرمان مشروطیت، کشمکش‌های طایفه‌ای و ایلی در شهر کرمانشاه ایجاد و موجب بسته شدن بازارها و دکان‌ها شد. گروهی به دکان‌های بازار یورش برده و آنها را غارت کردند و خسارات بسیاری به تجار و بازاریان وارد کردند. این امر موجب تحصن غارت‌شدگان در مجلس شورای ملی شد (معتمدی، ۱۵۰). از این‌رو سالارالدوله فرزند مظفرالدین شاه و فاتح کرمانشاه، از مردم کرمانشاه به خشم آمد و دستور داد با یورش به خانه‌های مخالفان و بازار شهر، دکان‌ها و کاروانسراها و تیمچه‌ها را به کلی غارت و نابود کنند. عملکرد منفی سالارالدوله در کرمانشاه و غرب کشور بحرانی را در پی داشت و موجب شد رشته انتظام امور تجارت و بازرگانی به‌طور کلی از هم گسیخته شود. اوضاع تجاری و اقتصادی کرمانشاهان پس از بحران ۶ ساله مشروطیت با توجه به صدمات و خساراتی که از رهگذر ناآرامی‌ها و عدم امنیت ناشی از تهاجمات و فتنه‌های سالارالدوله به خود دیده بود، می‌رفت تا اقتصاد پویای منطقه در روندی رو به رشد، از سر گرفته شود که ناگاه آتش جنگ جهانی اول در اروپا شعله‌ور شد. جنگ جهانی اول رویداد مهمی بود که در دوره قاجار اتفاق افتاد که باوجود اعلام بی‌طرفی قاجارها در این جنگ، ایران به اشغال نظامی نیروهای درگیر در جنگ جهانی اول درآمد و آثار زیانباری همچون رکود اقتصادی و اخلال در کار برخی از سازمان‌ها، مانند گمرکات برای ایران به همراه داشت. به‌تبع آن کرمانشاه به سبب قرار داشتن در مسیر عبور

نیروهای نظامی روس، انگلیس و عثمانی، ضررهای جبران‌ناپذیری متحمل شد. کرمانشاه که از زمان‌های گذشته دارای گمرک بود، صادرات و واردات آن با آغاز جنگ جهانی به‌ویژه در زمان چهارساله جنگ به‌سبب حضور نیروهای دشمن کاهش یافت (ثواقب و همکاران، ۲۰).

با حضور بیگانگان درگیر در جنگ، کشور متحمل هزینه‌هایی شد که مجبور بود آن را از منابع مالی همچون گمرک تأمین کند. کرمانشاه و توابع آن در جنگ جهانی اول با چنین وضعی روبه‌رو بودند. این جنگ خسارات زیادی برای شهر به‌دنبال داشت. قتل و کشتار مردم از طریق نیروهای اشغالگر به‌ویژه نیروهای عثمانی و همچنین به‌هم‌ریختگی اوضاع و ناامنی درون‌شهری، دزدی و حملات طوایف اتفاق افتاد که از آثار حضور نیروهای بیگانه و وارد شدن نیرو و اسلحه به شهر از جانب آلمانی‌ها و عثمانی‌ها به شهر کرمانشاه بود. در این میان گمرک به‌عنوان یکی از ارکان مالی، خسارات جبران‌ناپذیری را متحمل شد (بیات، ۶۳).

نتیجه

در ابتدای دوره صفوی تا پایان دوره شاه‌عباس، کرمانشاه به‌سبب همسایگی با عثمانی، درگیر جنگ بود و نتوانست همانند دیگر شهرها رشد کند. پس از به‌قدرت رسیدن ایل زنگنه و انعقاد عهدنامه زهاب (۱۰۶۹) بین ایران و عثمانی، زمینه بهبود شرایط اقتصادی کرمانشاه فراهم شد. شیخ‌علی‌خان زنگنه پس از رسیدن به مقام وزارت، تلاش‌های بسیاری برای رونق اقتصاد کرمانشاه انجام داد. پس از پایان دوره صفوی و حمله دشمنان به ایران، کرمانشاه نیز بین حکام دست‌به‌دست شد. از طرفی این ایالت مورد حمله ترکان عثمانی قرار گرفت و خسارات فراوانی متحمل شد. این شرایط در زمان نادرشاه افشار نیز ادامه داشت. بعد از مرگ نادرشاه تا به‌قدرت رسیدن کریم‌خان زند، کرمانشاه به‌سبب داشتن قلعه و توپخانه نادری توجه قدرت‌طلبان را به خود جلب کرد و به این ترتیب خسارات بسیاری به کرمانشاه وارد شد. با شروع حکمرانی الله‌قلی‌خان زنگنه، کرمانشاهان به‌سبب سلطنت کریم‌خان زند و حکمرانی

درست خان زنگنه، یک‌بار دیگر آرامش و رفاه را تجربه کرد. شرایط اقتصادی کرمانشاه در زمان قاجار نیز از ثبات برخوردار نبود و گاه در اوج و گاه در رکود بوده‌است. گمرک کرمانشاه در سال ۱۲۰۸ش آغاز به کار کرد و افزون‌بر آن، تشکیلات گمرک در شهرستان‌های تابعه مانند قصرشیرین و کرد نیز برقرار شد. اجناسی چون پارچه‌های نخی انگلیسی یا هندی، قند فرانسوی از مرز کرمانشاه وارد و کالاهایی مانند تریاک، قالی و صمغ از گمرک کرمانشاه صادر می‌شد. افزون‌بر حق گمرک صادرات و واردات، یکی از منابع درآمدی گمرک کرمانشاه، مالیات عبور اجساد از کرمانشاه به سمت عتبات عالیات برای تدفین بود. گمرک کرمانشاه از نظر درآمدی پس از بوشهر قرار داشت. پس از پایان حکمرانی عمادالدوله، کرمانشاه بار دیگر با رکود و بی‌ثباتی روبه‌رو شد و مجموعه‌ای از عوامل از قبیل درگیری‌های مکرر، بیماری، قحطی و مانند اینها موجب شد تا ساکنین از شهر کوچ کنند و شهر با ویرانی و خرابی روبه‌رو شود. در زمان حکومت ناصرالدین‌شاه، وضعیت اقتصادی کرمانشاه همچنان بی‌ثبات بود اما به جهت بهبود روابط کشور با عثمانی و به تبع آن رونق یافتن تجارت، شهر از نظر رفاه و رونق با شرایط بهتری مواجه شد، هرچند که اگر عواملی همچون انتساب حکام بی‌کفایت، بیماری، تورم و مانند اینها در میان نبود، کرمانشاه می‌توانست از نظر اقتصادی شکوفاتر شود. جنگ جهانی اول، رویداد مهم دیگری بود که همزمان با دوره قاجار اتفاق افتاد و گمرک کرمانشاه به‌عنوان یکی از ارکان مالی، تحت تأثیر آثار مخرب جنگ قرار گرفت چرا که کرمانشاه به‌طور مستقیم در مسیر عبور نیروهای نظامی روس و انگلیس و عثمانی قرار داشت.

منابع

- احسان‌خواه، شیرزاد، منیره کاظمی راشد، حسن زندیه و منیژه صدری، «تأثیر روابط خارجی بر تحولات اقتصادی کرمانشاهان در دوره قاجار»، پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال ۹، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۸.
- اخضری، علی و کجیاف، علی اکبر، «نگرشی بر آسیب‌های اقتصادی ایران عصر صفوی»، پژوهش‌های تاریخی، شماره ۱۷، بهار ۱۳۹۲.
- انتنر، مروین.ل، روابط بازرگانی، روس و ایران (۱۸۲۸-۱۹۱۴)، ترجمه احمد توکلی، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۶۹.
- اوین، اوژن، ایران امروز، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران، نقش جهان، ۱۳۶۸.
- اوتر، ژان، سفرنامه ژان اوتر، ترجمه علی اقبالی، تهران، سازمان انتشارات جاویدان، ۱۳۶۳.
- اولیویه، سفرنامه اولیویه، ترجمه محمدطاهر میرزا، تهران، اطلاعات، ۱۳۷۱.
- آذری یزدی، رضا، در تکاپوی تاج و تخت (اسناد ابوالفتح میرزا سالارالدوله). تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۸.
- بشیری، احمد، کتاب آبی «گزارش محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران»، تهران، نشر نو، ۱۳۶۶.
- بنجامین، س.ج؛ و، ایران و ایرانیان عصر ناصرالدین‌شاه، ترجمه محمدحسین کردبچه، تهران، جاویدان، ۱۳۶۳.
- بیات، کاوه، ایران و جنگ جهانی اول، اسناد وزارت داخله، ویرایش ۲، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۸۱.
- بیگلری، هرمز، تاریخ کرمانشاه در عصر قاجار: نگرشی بر تاریخ اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، کرمانشاه به انضمام اسناد و مدارک تاریخی، کرمانشاه، طاق‌بستان، ۱۳۷۴.
- پولاک، یاکوب ادوارد، سفرنامه پولاک ایران و ایرانیان، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۸.
- تاورنیه، سفرنامه تاورنیه، ترجمه ابوتراب نوری، تهران، کتابخانه سنایی، ۱۳۶۳.
- تتوی، قاضی احمد، تاریخ الفی، صحیح سیدعلی آل‌داود، تهران، فکر روز، ۱۳۷۸.
- ثواقب، جهانبخش و طاهره زکیئی، «تحلیل زمینه‌های معاهده زهاب و پیامدهای آن بر دولت صفویه»، فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، دوره جدید، شماره ۳ (پیاپی ۳۱)، سال هشتم، پاییز ۱۳۹۵.
- ثواقب، جهانبخش و همکاران، «تأثیرات جنگ جهانی اول بر وضعیت گمرک کرمانشاه (بررسی اسنادی)»، مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، شماره ۲۴، بهار و تابستان ۱۳۹۸.
- جمال‌زاده، محمدعلی، گنج شایگان اوضاع اقتصادی ایران. تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار،

- ۱۳۷۶.
- چریکف، سیاحت‌نامه مسیو چریکف، ترجمه آبکار مسیحی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۹.
  - حسامیان، فرخ، شهرنشینی مرحله گذار: در شهرنشینی در ایران، تهران، آگاه، ۱۳۷۷.
  - دمرگان، ژاک، زمین‌شناسی ایران، ترجمه کاظم ودیعی، تهران، سازمان زمین‌شناسی کشور، ۱۳۳۹.
  - رابینو. یاسنت لویی، گزارشی از بازرگانی و جامعه شهر و ایالت کرمانشاه در سده نوزدهم میلادی، ترجمه محمدرضا همزه‌ای، کرمانشاه، دانشگاه رازی، ۱۳۹۱.
  - _____، ولایات دارالمرز ایران، گیلان. ترجمه جعفر خمایی‌زاده، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۰.
  - زارعی، محمدابراهیم و یداله حیدری باباکمال، «ارزیابی عوامل اقتصادی، سیاسی و مذهبی در توسعه ساختار شهر کرمانشاه در دوره قاجار با تکیه بر شواهد تاریخی و باستان‌شناسی موجود»، مطالعات تاریخ اسلام، سال نهم، شماره ۳۲، بهار ۱۳۹۶.
  - سعیدی‌نیا، حبیب‌اله، «تحولات تاریخی گمرک ایران و رونق اقتصادی در دوره قاجاریه»، تاریخ ایران، شماره ۶۳/۵، زمستان ۱۳۸۸.
  - سلطانی، محمدعلی، احزاب سیاسی و انجمن‌های سری در کرمانشاه از فراموش‌خانه تا خانه سیاه: «دوره‌های ۱ تا ۵ انتخابات مجلس شورای ملی و فریادگران بر نظام دیکتاتوری از کرمانشاه»، تهران، سها، ۱۳۷۸.
  - سیف، احمد، اقتصاد ایران در قرن نوزدهم، تهران، چشمه، ۱۳۷۳.
  - عباسی، مصیب، «بررسی وضعیت استقراض خارجی ایران در دوره مظفرالدین شاه»، پژوهش‌نامه تاریخ، سال ۹، شماره ۳۴، ۱۳۹۳.
  - عیسوی، چارلز، تاریخ اقتصادی اجتماعی ایران در دوره قاجاریه، ترجمه یعقوب آژند، تهران، گستره، ۱۳۶۲.
  - غفاری، امیر جلال‌الدین، فرهنگ غفاری، فارسی به فرانسه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۶.
  - فلور، ویلیام، جستارهای از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران، توس، ۱۳۶۶.
  - _____، شهر و منطقه کرمانشاه در سال‌های ۱۸۰۰-۱۹۴۵، ایالات متحده آمریکا، نشر مگ، ۲۰۱۸.
  - فووریه، ژوانس، سه سال در دربار ایران، ترجمه عباس اقبال آشتیانی، تهران، نوین، ۱۳۸۸.
  - کاوه‌ای هرسینی، سمیه، وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کرمانشاه در دوره ناصر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته الهیات گرایش تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، استاد راهنما نصراله پورمحمدی املشی، ۱۳۹۷.

- کرزن. جرج، ایران و قضیه ایران، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۷۳.
- کشتمند، ناهید و فریبرز ویسی قلعه گلینه، «نقش سیاسی نظامی ایلات و طوایف کرمانشاهان در روابط ایران و عثمانی (از دوره شاه طهماسب دوم صفوی تا پایان دوره کریم خان زند)»، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال ۱۷، شماره ۶۵، ۱۳۹۴، صص ۱۴۵-۱۲۵.
- گروه، هوگو، سفرنامه گروه، ترجمه مجید جلیلود، تهران، سعدی، ۱۳۶۹.
- لیتن، ویلهلم، ایران از نفوذ مسالمت‌آمیز تا تحت‌الحمایگی (۱۹۱۹-۱۸۶۰)، ترجمه مریم میراحمدی، تهران، معین، ۱۳۶۷.
- محمدی کلهر، آیت، سیری در تاریخ سیاسی کُرد و کردهای قم، قم، پرسمان، ۱۳۸۲.
- مستوفی، عبدالله، شرح زندگانی من (تاریخ اجتماعی و اداری قاجاریه)، تهران، زوار، ۱۳۷۱.
- معتمدی، فرج‌الله، نهضت مشروطیت در کرمانشاه و کنگاور، به کوشش محمدعلی سلطانی، تهران، مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۵.
- ناصرالدین شاه قاجار، سفرنامه ناصرالدین شاه به کربلا و نجف، تهران، خانه تاریخ و تصویر ابریشمی، ۱۳۸۹.
- نویدی، داریوش، تغییرات اجتماعی - اقتصادی در ایران عصر صفوی، ترجمه هاشم آقاجری، چاپ دوم، تهران، نشر نی، ۱۳۸۶.
- هادی، عبدالله، گمرک، تهران، مدرسه عالی بازرگانی، ۱۳۴۹.
- هالینگبری، ویلیام، روزنامه سفر هیئت سر جان ملکم به دربار ایران در سالهای ۱۷۹۹ تا ۱۸۰۱، ترجمه امیرهوشنگ امینی، تهران، کتاب سرا، ۱۳۶۳.
- یکتایی، مجید، تاریخ گمرک ایران، تهران، دانش، ۱۳۵۴.